

Пилип СЕЛІГЕЙ

Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України
вул. Грушевського, 4, м. Київ, 01001, Україна
Електронна пошта: Selihey@nas.gov.ua
<https://orcid.org/0000-0001-9433-0972>

УКРАЇНЬСЬКА МОВА: ПЕРСПЕКТИВИ МАЙБУТНЬОГО ЧИ МАЙБУТНЄ БЕЗ ПЕРСПЕКТИВ? 1

Стаття містить спробу спрогнозувати майбутнє української мови на підставі таких параметрів, як демографічна, економічна та комунікативна потужності. Через низьку народжуваність, ранню смертність, високий рівень еміграції Україна останні 30 років потерпає від депопуляції. За прогнозом ООН, до кінця XXI ст. населення країни скоротиться наполовину (до 24 млн). Чи не єдиний спосіб уникнути демографічної катастрофи — зростання імміграції, зокрема з країн Близького Сходу та Африки. Щоб переселенці та їхні нащадки природно вливалися в українськомовний загал, імміграція повинна бути не навальною, а поступовою, помірною, етнічно різноманітною (без явної переваги якогось етносу).

Ефективна економіка — істотний чинник мовної стійкості. Через це майбутнє мови має бути забезпечене не лише законодавчо та демографічно, а й економічно. З огляду на відсталість вітчизняної економіки (аграрно-сировинна спеціалізація, низька продуктивність праці, нестача інвестицій і сучасних технологій) економічна потужність української мови лишається вкрай малою. По-справжньому українська мова утвердиться з розвитком інноваційної, високотехнологічної, конкурентоспроможної економіки, коли Україна стане вигідним і рівноправним партнером провідних держав світу.

Міцне становище мови залежить і від її комунікативної потужності. Цей параметр передбачає не лише присутність мови в усіх важливих сферах спілкування, а й наявність створеної нею культурно-інтелектуальної продукції — значної за кількістю, високої за якістю. Завдяки цьому зросте престиж української мови, виникнуть передумови для того, щоб вона досягла комунікативного паритету з провідними мовами світу. Загальний прогноз для української мови сприятливий за умови активної культуротворчої діяльності її носіїв та всебічних успіхів Української держави.

Ключові слова: українська мова, демографічна потужність мови, економічна потужність мови, комунікативна потужність мови, мовне прогнозування.

Проблему зміцнення суспільних позицій української мови ми обговорюємо переважно у двох аспектах — мовне законодавство та мовна політика. І це зрозуміло: щоб українська мова могла повноцінно функціонувати як державна, їй потрібен належний юридичний статус, а щоб вона вижила в добу глобалізації з її жорсткою міжмовною конкуренцією, потрібна продумана, цілеспрямована, наступальна мовна політика. Утім, наша виключна

Цитування: Селігей П. Українська мова: перспективи майбутнього чи майбутнє без перспектив? 1. Мовознавство. 2023. № 1. С. 3–13. <https://doi.org/10.33190/0027-2833-328-2023-1-001>

Citation: Selihey P. (2023). Ukrainka mova: perspektyvy maibutnoho chy maibutnie bez perspektyv? 1 [The Ukrainian language: prospects for the future or a future without prospects? 1]. *Movoznavstvo*, (1), 3–13 [In Ukrainian]. <https://doi.org/10.33190/0027-2833-328-2023-1-001>

Стаття опублікована за ліцензією CC BY-SA 4.0 (<http://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/>)

увага саме до цих двох важелів зроджує ілюзію, начебто їх цілком достатньо, щоб забезпечити мові безперешкодний розвиток і всебічний розквіт. Тим часом досвід, і не лише український, засвідчує: юридичні норми та мовна політика, навіть оптимальні, аж ніяк не всесильні.

Хоч законодавство й створює сприятливі передумови для функціонування мови, саме по собі воно не здатне гарантувати їй тривалої життєстійкості. Якщо закони не відповідають (або мало відповідають) реаліям життя, якщо бракує політичної волі до їх утілення, якщо вони не знаходять відгуку в мовній спільноті, часто-густо вони так і лишаються суто декларативними, не впливаючи істотно на практику мововжитку. Крім того, з огляду на прогнозоване в майбутньому розмивання національної державності та постання «відкритих суспільств» роль внутрішнього законодавства вочевидь знижуватиметься на користь міжнародного, а воно не має (принаймні поки що) серед своїх пріоритетів захисту національних мов. Тим-то у справі повноцінного відродження української мови покладатися виключно на законодавство не випадає.

Так само й наша мовна політика. Якщо раніше її слушно критикували за безхребетність, половинчастість, непослідовність, то останніми роками підстав для закидів явно поменшало: вона стала дієвішою, рішучішою, результативнішою. Української мови в нашому житті значно побільшало. Вона міцніє, набирає силу, престиж її зростає на очах. Щоправда, мовну політику можна визнати справді успішною, якщо вона не просто забезпечує мові сильні позиції «тут і тепер», а й закладає підвалини для її безпечного існування та безперервного поступу на роки, десятиліття, по суті, на необмежено тривалий час. Із цього погляду мовна політика, як і будь-яка інша політика, є мистецтвом можливого. Її мети буде досягнуто, лише якщо сприятливими виявляться інші чинники успішного функціонування мови. Що це за чинники?

Раніше ми вже мали нагоду проаналізувати критерії, на підставі яких укладаються соціолінгвістичні рейтинги мов [Селігей]. Як виявилось, ні юридичний статус, ні мовна політика, не кажучи вже про нормативність публічного мовлення, не відіграють першорядної ролі в поширеності та престижності кожної конкретної етномови. Набагато істотніші такі параметри, як її демографічна потужність (кількість носіїв як першої, так і другої), економічна потужність (обсяг ВВП, що його виробляє мовний колектив) і комунікативна потужність (інформаційна цінність, культурний потенціал). Від цих чинників значно більшою мірою залежить буття мови. Попри це вітчизняні фахівці ще не розглядали демографічну, економічну та комунікативну потужності української мови під прогностичним кутом зору¹. Пропонована стаття має на меті заповнити, бодай у першому наближенні, цю прогалину. Спробуємо з'ясувати, наскільки зазначені три параметри сприятливі або несприятливі для подальшого функціонування української мови. Зауважимо, що наша розвідка більшою мірою побудована на позамовному матеріалі. Хоч згадані три чинники й екстралінгвальні за своєю природою, їх аналіз дає змогу вірогідніше уявити, що чекає на мову в майбутньому, близькому та віддаленому.

---

¹ Чи не всі розвідки, присвячені демографічній і/або комунікативній потужності української мови, аналізують ці параметри переважно в реаліях сьогодення та недавнього минулого [див., напр.: Хмелько; Лозинський; Романцов; Скляр, 2008; Скляр, 2009; Мовна політика...; Соколова, Залізник].

Кількість носіїв, яка потрібна для того, щоб мова почувалася в безпеці, варіюється в доволі широких межах. Це може бути й 1 млрд, як у путунхуа (літературна китайська), і 80 млн, як у німецької, і 40 млн, як у польської, і 10 млн, як у чеської. Фінів лише 5 млн, а проте мова їхня повноцінно функціонує майже в усіх комунікативних сферах. Щоб мова не занепадала, важливіша не так велика кількість носіїв, як те, щоб ця кількість збільшувалась або принаймні не зменшувалася. На жаль, прогнози тут невтішні. Хоч населення Землі невпинно зростає, демографічна потужність багатьох етномов чимдалі знижується. Українська мова не виняток. Через низьку народжуваність, ранню смертність, високий рівень еміграції Україна три останні десятиліття потерпає від депопуляції, яка загрожує демографічною катастрофою.

Від середини 1990-х рр. кількість померлих в Україні стабільно переважає кількість народжених. За цей час людність скоротилася з 52,2 млн (1993) до 45,4 млн (2014) [Гладун; Богорадова]. Щороку ми втрачали по 200–400 тис. громадян, що приблизно дорівнює населенню обласного центру (Полтава, Рівне, Тернопіль). Через окупацію Росією Кримського півострова Україна втратила 2,4 млн співвітчизників. Точну кількість демографічних втрат унаслідок загарбання Півдня та Сходу України (2014, 2022) ще належить оцінити, проте, очевидно, вона сягатиме 5–6 млн — це ті, хто лишився на окупованих територіях або був депортований у РФ. Сподіваємося, утрати ці тимчасові.

За середнім прогнозом ООН, при незмінному рівні народжуваності та смертності населення України у 2050 р. становитиме 35,2 млн, а на 2100 р. скоротиться до 24,4 млн [UN. Population Division...]. Інакше кажучи, упродовж XXI ст. українців стане впововину менше. Якщо зважити, що цей прогноз розраховано включно з окупованими територіями та без урахування еміграційного відпливу, то на кінець століття ситуація може виявитися ще гіршою.

Для довготривалого відтворення людності потрібен коефіцієнт народжуваності не менший за мінімальний показник — 2,2 дитини на кожну жінку. Тобто для виходу з демографічної кризи 10 жінок мають народжувати щонайменше 22 дитини. У сучасній же Україні 10 жінок народжують 12 дітей (коефіцієнт 1,2). Відновитися при такому коефіцієнті неможливо. Навіть за сприятливого розвитку можна розраховувати на підвищення цього показника хіба що до 1,65–1,75. Тим часом, щоб відновити людність країни на рівні 52 млн, 10 українок повинні народжувати не менше 23–24 дітей, що за нинішніх обставин абсолютно нереально [Елла Лібанова...].

Депопуляція має наслідком зростання середнього віку, тобто постаріння нації. У наступні десятиліття частка осіб працездатного віку скоротиться, а частка пенсіонерів, навпаки, зросте. Поміж носіїв української мови ставатиме дедалі менше молодих і дедалі більше літніх людей.

Щоправда, депопуляція — явище не суто українське. Її зазнають чи не всі країни Європи, особливо Центральної та Східної. Найшвидше народжуваність падає в Болгарії, Угорщині, Сербії, Хорватії, країнах Балтії, Білорусі, Молдові. Середня народжуваність у країнах Євросоюзу — 1,4–1,5 дитини на родину. Звідси випливає, що головна причина нинішньої депопуляції зовсім не бідність (радше навпаки: родини з нижчим добробутом народжують більше). Репродуктивна поведінка залежить не так від статків, як від внутрішніх настанов, життєвих цілей, цінностей, що панують у культурі та суспільстві. На жаль, шанси воскресити народжуваність українців на належному рівні

доволі примарні. Це дає підстави долучити наш народ до категорії загрожених. Низька народжуваність не тільки скорочує чисельність української нації, а й підриває демографічну потужність української мови.

Населення України стрімко зменшується також через масову еміграцію. Наша країна — одна з найбільших постачальниць кваліфікованих кадрів і дешевої робочої сили в розвинуті країни Заходу.

В індексі людського розвитку ООН Україна посідає лише 74 місце. Стан економіки, свобода підприємництва, дохід на душу населення, якість освіти й медицини, середня тривалість життя, умови праці та відпочинку, законність і правопорядок — за всіма цими параметрами ми з великим відривом відстаємо від інших європейських держав². На батьківщині українці далеко не завжди можуть знайти роботу з гідним заробітком, тож волею-неволею роз'їжджаються світом у пошуках кращої долі. Основна маса емігрантів — економічно активні люди молодого та середнього віку. Якщо до 2014 р. багато хто виїздив на заробітки в Росію, то нині на першому місці Польща, яка спеціально спростила законодавство для трудових мігрантів. Інші країни, які приваблюють українських заробітчаних, — Німеччина, Італія, Чехія, Велика Британія, Португалія, Іспанія, Франція, Ізраїль, США, Канада, Швеція. За даними ООН, у 2020 р. за кордоном постійно жили й працювали 6,14 млн наших співгромадян [UN. Department of Economic... Origin].

Велику хвилю міграції спричинила збройна навала Росії. На кінець 2022 р. поза межами України опинилися, рятуючись від страхіть війни, 7,9 млн біженців, переважно жінки з дітьми [Operational...]. І хоч більшість плекає намір повернутися на Батьківщину, схоже, нових демографічних утрат нам не уникнути. Чим довше точитиметься війна, тим більше мігрантів залишиться в країнах перебування. До жінок і дітей з часом долучаться чоловіки.

Навіть якщо вдасться швидко загоїти рани війни, підняти Україну з руїн і попелу, ми ще не одне десятиліття відставатимемо за рівнем добробуту від інших країн Європи. Трудова еміграція триватиме. Зростатиме її довгостроковий характер: якщо впродовж 1990-х рр. була тенденція «поїхати, заробити, повернутися», то нині переважає намір «поїхати, улаштуватися, залишитися». Діставши українську освіту, молоді фахівці їдуть працювати за кордон, а Батьківщина й далі потерпає від недобору кваліфікованих кадрів (лікарів, фармацевтів, інженерів, агрономів, науковців, програмістів тощо).

Масова трудова еміграція занпащає виробничий потенціал країни, гальмує її економічний розвій, загрожує національній безпеці. Не менш фатальні її наслідки для української мови. Як тут не згадати класика: «Кожний чоловік, вийшовши з України, кожна копійка, потрачена не на українську справу, кожне слово, сказане не по-українському, — єсть видаток з української мужицької скарбниці, видаток, котрий при теперішніх порядках не звернеться в неї нізвідки» [Драгоманов : 306]. У зарубіжних країнах українці потрапляють у чужомовне середовище, де можливості вживати рідну мову обмежені родиною та соцмережами. В інших сферах доводиться переходити на мови країн проживання. Без освіти українською важко передати дітям її знання в повному обсязі, з умінням читати й грамотно писати. Типова ситуація: діти

² Пор. місця інших країн Європи: Болгарія — 56, Білорусь — 53, Росія — 52, Румунія — 49, Угорщина — 40, Словаччина — 39, Латвія — 37, Польща — 35, Литва — 34, Чехія — 27, Франція — 26, Австрія — 18, Велика Британія — 13, Фінляндія — 11, Німеччина — 6, Норвегія — 1 [Human Development Report...].

(друге покоління мігрантів) володіють мовою батьків лише пасивно, а онуки (третє покоління) не володіють нею взагалі. Емігранти, за великим рахунком, — утрачені носії української мови. Прикметно, що найбільший потік трудових мігрантів іде з переважно українськомовних областей: Закарпатської, Чернівецької, Львівської, Волинської, Івано-Франківської, Тернопільської, Хмельницької.

Масштабна еміграція підриває не тільки демографічну, а й комунікативну потужність української мови. Адже поміж трудових мігрантів велика частка повноосвічених, заповзятливих, творчо активних українців. На Заході вони їдуть, щоб знайти краще застосування своїм талантам і здібностям, домогтися такого рівня добробуту, який би відповідав їхній кваліфікації. Є серед них і ресурс на вагу золота — перспективні науковці, особливо ж фахівці з природничих наук (генетика, фізіологія, медицина, хімія, фізика). Фактично Україна перетворилася на інтелектуального донора для цивілізованого світу. Не зерно, не олія, не метал — саме «мізки» виявилися найбільш конвертованим вітчизняним товаром. У той час, як ми експортуємо, причому за безцінь, наш інтелектуальний капітал, передові країни охоче його скуповують.

Рік у рік більшає молодих українців, які здобувають вищу освіту за кордоном. Якщо 2008 р. їх було 21,3 тис., то на 2017 р. ця кількість зросла в три з половиною рази й сягнула 77,4 тис. [Стадний]. Популярні серед українського студентства університети Польщі, Чехії, Іспанії, Канади, Італії, Австрії, Великої Британії, Німеччини, США, Франції. Ці країни самі зацікавлені залучати нашу молодь — так вони підтримують власну систему вищої освіти. Деякі університети пропонують невисоку вартість навчання та проживання, пільгові або й безплатні програми. Юнаки та дівчата вірять, що вища освіта за кордоном — це шлях на зарубіжний ринок праці, вікно можливостей для кар'єрного зростання. Освітня міграція найчастіше завершується неповерненням на Батьківщину. За даними опитування 2018 р., серед 1 тис. українців, які навчалися в Польщі, в Україну планували повернутися всього-на-всього 6 % [Українське студентство...].

Мало надії, що в перспективі відтік мізків з України спиниться або хоча б пригальмується. Нестача фахівців першої руки на вітчизняному ринку праці загостриться ще більше. Не виключена цілковита руйнація інтелектуального потенціалу держави.

Світовий індекс конкурентоспроможності талантів ранжує країни за здатністю готувати, приваблювати й утримувати кваліфікованих працівників. У 2022 р. Україна посіла в цьому рейтингу 66-те місце (поряд з Молдовою та Албанією; перші три місця — Швейцарія, Сингапур, Данія) [The Global Talent... : 18]. На жаль, у нас ніколи не було політики з утримання інтелектуального потенціалу. Деякі країни, що також потерпають від масової наукової еміграції, той же Китай, запроваджують програми повернення на батьківщину цінних кадрів. Для них створюють кращі, ніж в інших фахівців, умови праці, зокрема пропонують вищу зарплату.

Чи могла б Україна в оглядній перспективі перетворити brain drain на brain gain? Для цього потрібно, щоб вітчизняний ринок праці став привабливою альтернативою зарубіжному. Потрібно створити зручності для роботи (обладнання, фінансування), не гірші за ті, що їх пропонують закордонні наукові центри та лабораторії. А ще вчені мають відчутти себе потрібними народу, державі, мають побачити можливості самореалізації на батьківщині. Чи реально все це в Україні? Не тішмо себе ілюзіями. На Заході можливості

для дослідництва ще довго будуть кращими. Для України експорт кваліфікованих кадрів — це поки що вулиця з одностороннім рухом.

Чи не єдиний певний спосіб утримати виробничий та інтелектуальний потенціал України — зростання імміграції. Поки українці від'їздять за кордон, до нас на роботу або й постійне проживання приїздять чужоземці. Переважно це людина із Закавказзя та окремих країн Центральної Азії — головню тих, де рівень життя нижчий, ніж у нас. Сім'ї цих народів традиційно заводять удвічі-утричі більше дітей, ніж наші сім'ї. Це й дає шанс уникнути демографічної катастрофи. Про невідворотність такої перспективи говорить Е. М. Лібанова: «Сюди приїдуть інші люди. Замість українців на цій землі будуть жити інші етноси. Держава в центрі Європи не буде пустелею, хтось обов'язково тут житиме. Питання в тому, хто. Хотілося б, щоб українці...» [Демограф Елла Лібанова...].

Справді, через велелюдні міграційні потоки жодна країна не може лишатися тепер етнічно однорідною. У Західній та Центральній Європі, де також не відбувається природного заміщення людності, демографічна проблема вже кілька десятиліть залагоджується саме шляхом компенсаційної імміграції. Якщо з Великої Британії чи Німеччини хтось виїздить у США, на його місце приїздить поляк. Місце поляка в Польщі займає українець. А хто займе місце українця в Україні? Ким компенсувати наші демографічні втрати?

Якщо в перші роки незалежності до нас поверталися переважно етнічні українці, що мешкали в інших республіках СРСР, то від середини 1990-х рр. побільшало вихідців з колишніх азійських та закавказьких республік, а також уродженців Афганістану, Пакистану, Сирії. За підрахунками ООН, у 2020 р. кількість жителів України, народжених поза її межами, становила 4,9 млн осіб [UN. Department of Economic... Destination].

Поки що в очах іноземців наша країна не надто приваблива. Справа не тільки в бракові високооплачуваних робочих місць. Скажімо, біженці потребують щедрих соціальних виплат, яких ми ще довго не зможемо забезпечити. Масові мігранти обиратимуть Україну тоді, коли в нас закінчиться війна, поліпшиться економічна ситуація, розширяться можливості вигідного працевлаштування, а рівень добробуту стане таким же, як в інших країнах Європи (або принаймні не набагато нижчим).

Хай там що, немає сумнівів: до кінця XXI ст. етнічний склад нашої країни помітно зміниться. Кількість українців та представників одних нацменшин (росіян, білорусів, молдаван, болгар, поляків, євреїв, угорців) знизиться, а кількість представників інших меншин, навпаки, зросте. Ідеться насамперед про вихідців з близькосхідних та африканських країн, у більш віддаленій перспективі — індійців, китайців, в'єтнамців. Додатковим поштовхом до нових міграційних хвиль стане вступ України до Євросоюзу, законодавство якого дозволяє вільне пересування та розселення в усіх країнах-членах. Зміна ситуації оприявниться тоді, коли в мегаполісах України повиникають густонаселені мовно-національні гетто. Вони ще більше притягуватимуть потенційних мігрантів з відповідних країн. Якщо окреслені демографічні тенденції виявляться досить тривкими, у ХХІІ ст., імовірно, деякі нинішні меншини вже не будуть меншинами. Меншиною можуть стати самі українці...

Звісно, перспектива нерадісна й мало в кого вселяє оптимізм. Та спробуймо поглянути на цей прогноз очима економіки. Через невідворотне постаріння української нації гостро постане проблема пенсійного забезпечення. Хто

працюватиме й платитиме податки? Хто доглядатиме стареньких? Чи встигнемо ми взагалі піти на пенсію, якщо пенсійний вік раз по раз зростатиме? Виходить, приплив трудових мігрантів — це вже навіть не питання вибору, а суворий економічний імператив. У ХХІ ст. процвітання держав залежатиме від того, скільки трудових ресурсів їм вдасться завербувати до своїх економік. Не виключено, що країни навіть конкуруватимуть за мігрантів. Отже, міркувати слід не про те, відкривати кордони чи ні, а про те, ким заповнити робочі місця, як привабити з-за кордону більше вмілих рук і світлих голів.

Так, погано асимільовані іммігранти є гальмом для держави й подеколи криють у собі загрозу національній безпеці. Натомість іммігранти добре асимільовані привносять здорову розмаїтість у будь-яке суспільство [Фукуяма]. Освічений, працевлаштований іммігрант — великий плюс для економіки: він працює, збільшує ВВП, сплачує податки, стимулює внутрішній попит. Сьогодні іммігранти зайняті у сфері послуг, наприклад, у роздрібній торгівлі. Іноземні громадяни нерідко керують українськими філіями міжнародних структур, зокрема фінансових. З часом українське виробництво можуть заповнити вихідці зі східних країн (китайці, корейці, індійці). Якщо власться налагодити приплив у країну трудових мігрантів, слід раціонально використовувати всі їхні переваги як економічної сили.

Отже, будьмо реалістами: уникнути масової імміграції ми не зможемо. А що зможемо? Вести грамотну, стратегічно зорієнтовану міграційну політику. Ясно, що нам доведеться приймати людей з радикально іншою вірою, культурою, іншим світоглядом і світовідчуттям. Не кажучи вже про їхні рідні мови, які типологічно дуже далекі від української, бо навіть не належать до індоевропейської сім'ї. Тим-то мовний аспект нашої міграційної політики мав би стати одним з пріоритетних.

Спостереження засвідчують: звичайно рідна мова іммігрантів зберігається як перша тільки в першому-другому поколіннях. Для третього-четвертого поколінь рідною стає вже мова того народу, серед якого вони оселилися. Відбувається це шляхом природної асиміляції, прискореної етнічно змішаними шлюбами. В ідеалі ми могли б очікувати, що онуки-правнуки іммігрантів стануть уже цілком українськомовними. Звісно, ліберально-демократичне суспільство не повинне вимагати від нацменшин розчинятися до останку в панівній більшості. Кожен має право зберігати кровну сув'язь із рідною мовою, вірою, культурою. Проте, щоб стати повноправним громадянином країни, у яку переселився, певний ступінь інтеграції в суспільство все ж потрібен, і бажано, щоб вона була добровільною, а не примусовою.

Погляньмо, однак, на досвід країн Західної Європи. Вони часто стикаються з упертим небажанням прибульців з Азії та Африки переймати місцеві традиції, норми, цінності. Німеччина сьогодні є третьою країною світу за кількістю іммігрантів³. Попри систематичні державні заходи з асиміляції великі нацменшини (турецька, російська, арабська) фактично утворюють «паралельні суспільства», тривко зберігають свою особність, дуже неохоче при звичаються до місцевих реалій, правил співжиття. Відособлюватися їм допомагають засоби масової комунікації. Живуть вони здебільшого в етнічно замкнених анклавах, не цікавлячись ані культурою, ані повсякденним життям країни перебування. Засвоювати німецьку мову також не кваплять-

---

³ У Німеччині до них офіційно застосовують політкоректний термін «людина з міграційним корінням» («Menschen mit Migrationshintergrund»).

ся, навіть попри те, що без неї годі стати рівноправним громадянином. Їхня мала залученість до німецького суспільства — бомба сповільненої дії, що в майбутньому несе ризики мовних, етнічних, релігійних, культурних, ба навіть політичних міжусобиць з корінними жителями.

Такі самі проблеми постануть і перед Україною, коли за кілька десятиліть її накриє міграційне цунамі. З огляду на нашу специфічну мовну ситуацію ці проблеми можуть виявитися ще гострішими, ніж на Заході. Щоб отримати українське громадянство, іммігрантові серед іншого потрібно опанувати державну мову. Та оскільки в багатьох регіонах, включно зі столицею, українськомовне середовище досі не переважає, ми маємо ще одне, альтернативне середовище асиміляції — російськомовне. Іноземним студентам, котрі навчаються, наприклад, в університетах Харкова, Дніпра, Одеси, нелегко відшукати співрозмовників, які допомогли б їм опанувати живу українську мову. Прикметно, що російська досі переважає у сферах, привабливих для трудових мігрантів: бізнесі, виробництві, сфері послуг. Важко сказати, як швидко зміниться ситуація.

Занадто бурхливий потік іммігрантів, високий рівень народжуваності серед них загрожують не просто перекроїти демографічну мапу України, а й різко похитнути усталений мовно-національний баланс. Чим чисельніша етнічна спільнота, тим імовірніше, що вона зажадає законодавчих змін, які легалізували б ширший ужиток її мови. Відхилення цих вимог може здійснити шквал невдоволення з ризиком перерости в мовний розбрат. Щоб імміграція не загрозувала державній мові, вона повинна бути не навальною, а по змоззі поступовою, помірною, дозованою, а також етнічно різноманітною (без явної переваги одного чи кількох етносів). Обсяги імміграції повинні бути такими, щоб переселенці не ізолювалися під ковпаком національних гетто, а встигали б планомірно розчинятися в українськомовному середовищі.

Щоб зберегти в майбутньому національне обличчя України, державність і високу функційність української мови, потрібен дієздатний, відлагоджений механізм натуралізації мігрантів. Міграційне законодавство повинно бути схилене на беззастережну інтеграцію новоприбулих в українське суспільство. У цій справі маємо певні успіхи. Закон «Про забезпечення функціонування української мови як державної» (2019) зобов'язує претендентів на громадянство не просто належно володіти державною мовою, а й підтверджувати це складанням іспиту (ст. 7). Відвідувати мовні курси з наступним екзаміном слід було б зобов'язати також і тих іноземців, які не прагнуть громадянства, але планують тривалий час проживати в Україні. Звісно, для кращої реалізації мовної політики щодо іммігрантів слід і далі поліпшувати законодавство. Проте й у нинішньому вигляді воно є ефективним регулятором міграційних процесів. Знання державної мови (мови вторинної соціалізації) повинне стати «ситом» для відбору тих іноземців, які здатні безперешкодно інтегруватися в українське суспільство.

Претендентів на громадянство корисно заохочувати, апелюючи як до їхньої свідомості, так і до здорового прагматизму. Роз'яснювати, що в нашій державі мовою міжнаціонального спілкування є українська, що жодна інша мова не може повноцінно заступити її в цій ролі й що навіть машинні перекладачі, хоч які досконалі, не замінять її знання. Необхідність опанувати державну мову переселенець має сприймати не як примус, а як почесний обов'язок перед своєю новою батьківщиною. Адже інакше він не зможе ясно wypowiedати думок, не зможе вповні скористатися зі своїх прав, матиме клопоти з навчанням і працевлаштуванням. Усе, що йому залишиться, — маргінальний статус, чорноробська праця, низька зарплата. Чим вищий рівень

кваліфікації мігранта, тим важливіше йому знати українську мову. Чим краще він її вивчить, тим ширші можливості перед ним відкриються, тим комфортніше він почуватиметься в Україні.

Неукраїнець, який вільно розмовляє українською, має всі шанси стати активним, відомим і поважним членом громади, має можливість бути обраним чи призначеним в органи державного управління, місцевого самоврядування. Опанувавши державну мову, він входить у наше суспільство як рівноправний громадянин, як його органічна частина. Доречно наводити позитивні приклади представників інших народів, які вивчили, звичайно в зрілому віці, українську й зуміли блискуче зреалізувати на її основі свої таланти та здібності. У цій когорті поети (Р. Ш. Чілачава), військовики (О. С. Сирський), політики (Р. А. Чубаров, А. З. Чийгоз), журналісти (О. С. Суханов, А. І. Муждабаєв, М.-М. Наєм), співаки (Антоніна й Світлана Сухорукови — учасниці гурту «Тріо Мареничів»), діячі кіно (А. Ш. Сеїтаблаєв), люди науки (Дж. Мейс, М. Мозер), правники (Г. А. Мамедов, І. С. Новіков). Не завадять і «антиприкладі», коли кепське знання української не тільки заважало професійній діяльності, а й породжувало дошкульні кпини, виставляло посадовця на посміховисько (М. Я. Азаров, А. Б. Аваков).

Утім, не лише законодавство — саме життя повинне навертати переселенців до української мови. Ми, українці, маємо послуговуватися нею скрізь і завжди. Потрібна тотальна українськомовність, бо нащо прибульцям українська, як нею не розмовляють самі українці? Мало хто вчитиме мову тільки за те, що вона «дзвінка», «співуча», «солов'їна», «калинова». А от коли без неї не впорати жодної справи — ні в побуті, ні на роботі, ні в установах, — тоді всі збагнуть, що іншого виходу, крім як добре опанувати її, немає.

Зі свого боку Українська держава має подбати про все необхідне для мовної адаптації іммігрантів. Кожен, хто бажає вивчити українську, повинен бути забезпечений такою можливістю в повному обсязі. Потрібні новоякісні навчально-дидактичні матеріали (методики, програми, підручники, словники, тести, інтерактивні курси, аудіо- та відеоресурси), диференційовані за рівнем володіння мовою (початковий, базовий, просунутий), віком учнів (діти, молодь, дорослі), їхньою першою мовою (не лише російська, а й англійська, французька, арабська, перська, китайська, в'єтнамська, гінді тощо). Останній чинник потребує особливої уваги методистів, адже кожний народ сприймає українську по-своєму. Поки що неясно, чи збережуться в майбутньому такі форми навчання, як аудиторні заняття, очні мовні курси. Мабуть, доцільніше відразу планувати розбудову сучасної дистанційної системи, приступної всім охочим безвідносно до місця їхнього перебування.

Показник ефективності мовної асиміляції — зростання кількості іммігрантів, які володіють українською як другою такою мірою, що здатні порозумітися нею в побуті та на роботі. Оскільки досконале засвоєння мови можливе лише у віці до 12–14 років [Аврутин : 273], для першого покоління успіх — це досягнення рівнів незалежного користувача (B1, B2). Для другого-третього можливе досягнення рівнів досвідченого користувача (C1, C2). Третє й наступні покоління в принципі мають знати українську краще за мову своїх предків. Акцент і помилки неминучі, але ними можна знехтувати, якщо нас більше цікавлять мета й зміст спілкування, ніж бездоганне дотримання норм. Головне, щоб саме українська мова ставала для іммігрантів та їхніх нащадків головним засобом особистісного самовираження й самоствердження в Україні.

XXI–XXII ст. ознаменують нову віху в узаємодії української мови з іншими мовами. Масовий вплив іммігрантів значно ускладнить мовну ситу-

ацію в нашій державі. Різко зросте кількість носіїв двох мов — східної (рідної) та української (вивченої). Першою вони спілкуватимуться в приватній сфері (родина, побут, релігія, культура), другою — у громадській (освіта, робота, взаємодія з державою). У випадках неповного засвоєння української типовою стане інтерференція двох мов, поява нових суржиків (арабсько-українського, китайсько-українського, в'єтнамсько-українського тощо).

Слід очікувати структурних змін і в самій українській мові. Адже носії східних мов неодмінно привнеситимуть у своє українське мовлення специфічні риси: звукові, інтонаційні, морфологічні, лексичні, фразеологічні. Напевно, дехто сприйме це як спотворення, засмічення, нівечення. Та чи варто здійсмати тривогу? Маємо змиритися з тим, що українська мова як державна належатиме всім громадянам України, а не тільки етнічним українцям. Надіймося, що згадана інтерференція буде все ж не фатальною. Англійською в США вже кілька століть розмовляють американці найрізноманітнішого расового та етнічного походження, а проте вона тривко зберігає свою внутрішню цілісність. Те саме слушне й щодо англійської мови інших традиційно іммігрантських країн (Велика Британія, Канада, Австралія).

Будь-яка мова сильна тим, що приваблює до себе людей різних національностей і повертає їхню мовну діяльність собі на користь. Ось чому для майбуття української мови важливіше не те, якого етнічного походження її носії, а те, наскільки вони освічені, розумні, творчі, енергійні, працьовиті. Інакше кажучи, явище демографічної потужності мови передбачає не лише кількість, а і «якість» носіїв. Економісти в цьому сенсі вживають термін *людський капітал*, тобто сукупність усіх знань, умінь, навичок, талантів, які притаманні членам певної спільноти. Національний людський капітал підвищує продуктивність праці й забезпечує високу конкурентоспроможність країни.

У сучасному світі знання, надто фундаментальні, відіграють вагомішу роль, ніж традиційні чинники економічного поступу (природні, енергетичні, фінансові). Інтелект виступає нині ключовим ресурсом будь-якої країни. Її майбуття залежить від того, наскільки вона спроможна відтворювати людський капітал і ставити його на службу своїм інтересам. Багатий людський капітал — умова входження країни до числа передових і заможних. Чим більше в країні талановитих громадян, цього «золотого запасу» нації, тим вона успішніша. Важливо підкреслити: людський капітал розкривається не лише в секторах матеріального виробництва та сфері послуг. Здатність народу плекати свою мову та культуру, підтримувати їхні життєздатність і конкурентоспроможність у добу глобалізації також прямо залежить від якості людського капіталу.

Найбільше таких людей опиняється там, де створено відкрите, толерантне, сприятливе для самовираження середовище. Саме ті країни, які пропонують найкомфортніші умови для креативного класу, які зуміли привабити більше творчих людей (науковців, інженерів, програмістів, письменників, митців), і вибиваються у світові лідери.

Немає сумнівів: у майбутньому роль людського капіталу, творчих особистостей у досягненні країнами прогресу та добробуту лише зростатиме. Поглибитися розшарування країн на інтелектуально передові й інтелектуально відсталі. На ті, що якнайповніше використовують потенціал творців, і ті, що слугують лише колискою талантів з наступним їх експортом у закордоння.

Хіба Україна бідна на інтелектуальні ресурси? Аж ніяк. Вони були, є й будуть. Біда в тім, що нам ніяк не вдається цим багатством грамотно скористатися. Ми розучилися знаходити обдарованих людей, створювати їм

сприятливий клімат — фінансовий, матеріально-технічний, кадровий, побутовий. Ми практично не здатні конкурувати за таланти на світовому ринку праці. Через низьку технологічність і малу наукоємність виробництва наш внутрішній ринок потребує головно дешевої робочої сили. Що ж до висококваліфікованих кадрів, то їх або не потребують, або не можуть забезпечити гідними, не нижчими, ніж в інших країнах, зарплатами. Не дивно, що все більше наших першокласних фахівців «випурхують» за кордон у пошуках покупців на свої «мізки». Тимчасом як розвинені країни роблять усе для поліпшення свого людського капіталу, ми робимо все для його погіршення.

«Інтелект — могутнє джерело суспільного зростання. Однак він потребує захисту і нарощування. В організованому суспільстві підтримка інтелекту має стати найголовнішим пріоритетом державної політики» [Андрущенко : 547]. Будь-яка відповідальна держава повинна дбати за людський капітал, створювати можливості для всебічного розвитку своїх громадян, для вільного розкриття їхніх обдарувань і здібностей. Освіта, наука, охорона здоров'я, сфера безпеки, міграційна політика — усі ці інститути повинні працювати на те, щоб громадян України було багато, щоб вони були фізично здоровими, розумово розвинутими, духовно багатими, щоб своїми професійними навичками могли скласти конкуренцію громадянам передових країн.

Піклуючись про якість людського капіталу, потрібно брати курс не на дешеву робочу силу, а на вишкіл таких фахівців, котрих у майбутньому не зможуть замінити роботи чи комп'ютерні програми. В ідеалі Україна мала б стати країною найкращих можливостей для професійної реалізації в різноманітних сферах (бізнес, наука, техніка, IT-сфера, мистецтво, спорт, громадське життя). Країна, де кожний може застосувати свої продуктивні здібності, реалізувати таланти й отримати все, на що він заслуговує, неодмінно приваблюватиме вихідців з інших країн, принаджуватиме «мізки» з усього світу. Верховенство права, захищеність приватної власності, високотехнологічне виробництво, соціальна справедливість, висока культура побуту, престижність знань, пошана до людей творчої праці — саме в такій країні хочеться жити й працювати.

Ключові завдання, які стоять нині перед Україною, — перемогти у війні, відстояти незалежність, подолати зубожіння, оздоровити економіку, підняти українську освіту, науку, культуру, зберегти й розвинути українську мову. Годі успішно виконати ці завдання, якщо не підтримувати й не нарощувати наш головний ресурс — людський капітал. В умовах глобальної конкуренції за таланти наша політика в цій сфері повинна бути не просто ефективною, а по змозі кращою, ніж в інших країнах.

Завдяки поліпшенню кількості населення України, якості людського капіталу підвищиться й демографічна потужність української мови. Спілкуватися нею, збагачувати, інтелектуалізувати, ушляхетнювати її будуть усі громадяни України незалежно від етнічного походження.

Дата надходження до редакції: 19.12.2022

Дата надходження після доопрацювання: 09.01.2023

Дата затвердження редакцією: 12.01.2023

Received: 19.12.2022

Received in revised form: 09.01.2023

Accepted: 12.01.2023

(Закінчення статті див. у наступному номері журналу)